

О. І. Бондар

ОНТОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ І ФУНКЦІОНАЛЬНО-СЕМАНТИЧНІ ПОЛЯ: ВІДОБРАЖУВАНІСТЬ, КОНСТИТУТИВНІСТЬ, ІЗОМОРФНІСТЬ

Функціонально-семантичні поля (далі ФСП) обов'язково ґрунтуються на певному категоріальному значенні, а тому (незалежно від того, чи є центром ФСП граматична категорія, чи ні) виступають організаторами комунікативної та когнітивної функції мови. З цього кута зору кожне ФСП можна віднести до одного з чотирьох аспектів — актуального, аналогового, логіко-орієнтованого та структурного. Актуальний і структурний аспекти пов'язані насамперед із забезпеченням комунікативної функції, а логіко-орієнтований і аналоговий — когнітивної функції [17:57-58]. Так, напр., ФСП модальності, персональності забезпечують актуальний рівень речення, ФСП локативності, темпоральності — аналоговий, ФСП суб'єктності/об'єктності, становості, компаративності — логіко-орієнтований і т.д.

Одначе не менш евристичним є погляд на ФСП з іншого кута зору — з боку онтологічних категорій, як найбільш узагальненого рівня відображення об'єктивної реальності. Тут постають два найголовніші питання:

1) які онтологічні категорії відображаються мовними засобами як ФСП?

2) як виражаються мовою відповідні онтологічні категорії?

Найзагальніша категорія *буття* вичерпується трьома онтологічними категоріями *рiч, відношення, властивість* [22:1963], які через свідомість і мисленнєву діяльність відображає мова. Таким чином, у системі мови повинні існувати відповідні засоби для вираження вищевказаних категорій.

Такими засобами і є система ФСП. Наголошуємо на цьому з тих міркувань, що зазвичай у наукових працях ідеться про граматичні (або навіть тільки про морфологічні) категорії.

Граматичні категорії, безперечно, відіграють провідну роль, вони є центром відповідних ФСП, однак не слід залишати поза увагою також лексико-семантичні, лексико-граматичні та словотвірні засоби, які, взаємодіючи з відповідними граматичними категоріями, ста-

новлять єдине гармонійне ціле, єдину мовну структуру, яка й називається ФСП.

Не заглиблюючись у характеристику філософських термінів, схематично встановимо картину взаємозв'язків онтологічних категорій.

Отже, реально існують речі, відношення між ними та їх властивості. Причому це існування розгортається в просторі і часі. Властивість, як віртуальне відношення, пов'язана з якістю, а опосередковано і з кількістю.

Серед речей слід розрізнити *суб'єкт* та *об'єкт*, не в логічному, а у власне онтологічному розумінні: суб'єкт як носій певного кшталту діяльності і об'єкт як те, на що спрямована ця діяльність. Вирізнення суб'єкта і об'єкта закономірно зумовлює диференціювання відношень на *дії, процеси, стани*. Вторинні відношення, тобто відношення між діями, процесами і станами, становитимуть події.

Схематично модель світу, що містить ці онтологічні категорії, можна зобразити таким чином (див. наступну стор.)

Звичайно, ця схематична модель світу має редуccionістський характер, погано враховуючи, насамперед, рух і взаємопереходи, однак для поставлених завдань цього цілком вистачає.

Всі наведені онтологічні категорії так чи інакше знаходять своє вираження в мові. Це самоочевидно: якщо існує категорія як результат пізнавально-узагальнюючої діяльності свідомості, то вона повинна бодай мати назву, тобто співвідноситися з якоюсь лексико-семантичною одиницею мови.

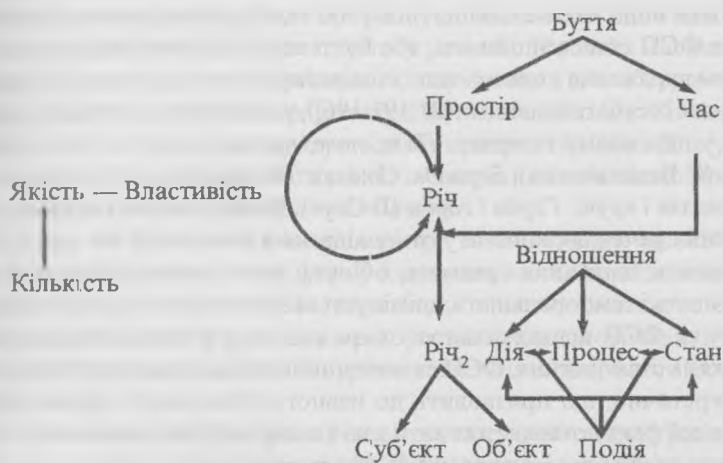
Але тільки вираження онтологічної категорії послідовним рядом форм різних мовних рівнів дозволяє твердити про існування окремого ФСП як опосередкованого відображення певної реальності.

Онтологічні категорії мають неєдиний модус експонування в мові. По-перше, на мову/мовлення як на об'єктивну реальність також проєктуються вказані онтологічні категорії, тобто самій лінгвальній дійсності притаманне буття, вона являє собою систему елементів (речі) з відношеннями між ними, вона існує в просторі й часі, має якісні та кількісні характеристики і т.ін.

По-друге, у мовних категоріях (і насамперед у ФСП) відображаються онтологічні категорії. Так, існують ФСП буттєвості, темпоральності, суб'єктності/об'єктності, локативності та ін., які є мовними моделями оліговідображуваних онтологічних категорій. І по-третє, функціонування мови (мовлення) призводить до появи текстів як голівідображуваних онтологічних категорій, що дозволяє говорити про

текстовий, насамперед, художній час, простір, суб'єкти й об'єкти, дії, стани, події і т.ін., про буття художнього світу як мовленнєвої моделі реального.

Трисидний модус експонування онтологічних категорій у мові дозволяє виокремити три функції цих онтологічних категорій: 1) конститутивну — вони є способом існування лінгвальної дійсності, як і будь-якої іншої; 2) об'єктно-рефлексивну — вони є об'єктами відображення для мовної системи; 3) ізоморфно-модельну — вони є об'єктами моделювання у тексті як засоби створення художнього світу, і попри те, що художнє буття, художній час і простір мають специфічні характеристики, вони залишаються ізоморфними онтологічним категоріям.

В даній статті йтиметься про другу, об'єктно-рефлексивну функцію онтологічних категорій, цебто робитиметься спроба дати відповідь на друге питання — показати, як виражаються мовою відповідні онтологічні категорії.

Найзагальніша онтологічна категорія буття розгортається на підставі інших, менш загальних категорій, тому в мові немає якогось універсального її вираження. Буття є не що інше як становлення, яке передбачає перехід системи з одного стану в інший, і цей перехід дістає відображення в мові. Найпоказовішим щодо цього є ФСП аспектуальності. Дуальний характер цього поля дозволяє твердити, що воно є мовним вираженням онтологічних категорій буття і часу. Буттєвий семантичний елемент тут ґрунтується на початковій, глибинній ролі

ФСП аспектуальності як перетворювача предикатів дії у предикати стану в широкому розумінні, що, як згадувалося вище, є власне становленням і онтологічною суттю буття. Розуміння аспектуальності як модифікатора властивостей предикатів набуває все більшого поширення [11; 18:131; 10:198; 5:63; 2:23 та ін.]. Дійсно, що означає форма доконаного виду (далі ДВ) *написати*? Вона передбачає попередню дію, ситуацію 'писати', яка внаслідок самовичерпання переходить у стан, ситуацію 'не писати', тобто дія 'писати' → стан 'написати' є результатом, написаним текстом. Дієслівна форма ДВ *заспівати* означає перехід стану 'не співати' у дію 'співати', знову аспектуальність, що в даному випадку виражається словотвірною формальною опозицією за участю префіксації, виступає структурно-предикатним модифікатором.

Інше поле, яке в експліцитному вигляді виражає категорію буття, — це ФСП екзистенційності, або буттєвості. Найтипівішим його засобом вираження є односкладні номінативні буттєві речення (Л.Теньєр називає їх субстантивними [21:192.-196]), у яких головний член — іменник у називному відмінку: *Поле, поле, пшениця; овес, жито, млини, села* (С.Васильченко); *Веранда. Столик. Недопита кава* (Є.Маланюк); *Провалля і кручі. Горби і горби* (В.Стус). Категоріальні ситуації у наведених реченнях констатують у відносно «чистому» вигляді буття, наявність, існування предмета, об'єкта; решта категорій, навіть модальність і темпоральність, елімінується з експліцитної репрезентації. Тоді як ФСП аспектуальності виражає таку фундаментальну рису буття як становлення, ФСП екзистенційності виражає ідею буттєвості синкретично, що призводить до певного збіднення її сутності. Але саме цей факт дозволяє вживати такі конструкції для заголовків творів різних стилів, вивісок крамниць, закладів і т.ін.

Великий арсенал мовних засобів призначений для вираження онтологічної категорії часу. Топологічні та метричні характеристики часу відображаються в переважній більшості мов світу у темпоральних власне семантичних відношеннях, притаманних ФСП аспектуальності, часової локалізованості, дейксісної темпоральності, таксису та датування.

Дуальний характер аспектуальності полягає в тому, що поряд із роллю модифікатора предикатів це ФСП виконує також експоненційну роль, тобто бере участь в упорядкуванні дій, процесів, станів, подій щодо характеру їх перебігу, розподілу в часі. Цей хронотипний напрямок розуміння аспектуальності, започаткований ще О. М. Пеш-

ковським [14:105], розвинений вітчизняними й зарубіжними лінгвістами до поняття “внутрішнього часу” дії [25:47-48; 26:124; 16:91; 20:40-41; 27:30; 23:5; 1:23; 9:212 та ін.]. ФСП аспектуальності, таким чином, відображає «внутрішньочасові» характеристики: ритмічність, темп, тривалість інтервалів, щільність тощо, хоч домінантною хронотипною семантикою є власне концептуальне відношення дії до її внутрішньої межі [4:12-13].

Часова локалізованість являє собою ФСП, що виражає ступінь пов'язаності змісту висловлення з реальним часом. Всі речі і відношення можуть існувати лише в часі, однак у реальних висловленнях узагальнення відношень у клас відношень або умовивід на підставі відношень не пов'язані з часовою віссю, являючи собою абстракції, породжені діяльністю свідомості. Так, дія, виражена у реченні *Микола йде до театру* передбачає прив'язку до часової осі (іде в даний для мовця час). Однак дієслово *ходить* у реченні *Микола ходить до театру* являє собою не конкретну дію, а сукупність дій, абстрагованих у клас. Цей клас дій тільки опосередковано пов'язаний із часовою віссю, бо узагальнення ґрунтується на конкретних діях. Для умовиводу, як узагальнення вищого рівня, зв'язок із часовою віссю відсутній повністю: *Два плюс два дорівнює чотири*.

Отже, ФСП часової локалізованості зоною власне часової локалізованості виражає час як форму існування всіх матеріальних речей, конкретно, є відображенням таких характеристик реального часу як одномірність, асиметричність, незворотність (є аналоговим), а зоною часової нелокалізованості занурене у систему мови, тобто є логіко-понятійним.

Традиційно з вираженням реального часу пов'язують граматичну категорію часу, яка є осердям ФСП дейксісної темпоральності. Це поле відображає такі найголовніші характеристики реального часу: 1) метричну характеристику, що полягає у довільності вибору точки відліку, дейксісу; для висловлень дейксісом може бути сам момент мовлення, який перетворюється на своєрідну граматичну диференційну ознаку (абсолютний час), або інша дія (відносний час); 2) топологічну характеристику, що полягає у віднесенні певної події до тієї чи іншої часової сфери (минулого, теперішнього, майбутнього); 3) віднесення дії до одного з моментів за якою-небудь точкою відліку; 4) дискретність часу (при визначенні часового інтервалу, на який поширюється дія); 5) безперервність часового потоку; 6) незворотність часу.

ФСП таксису виражає головним чином таку топологічну характеристику реального часу як його впорядкованість, вказуючи на порядок перебігу кількох дій, тобто на часові відношення між діями, безвідносно до якого б то не було дейксису. Відношення між діями описуються словами-дескрипторами 'раніше', 'пізніше', 'одночасно', що слід визнати більш фундаментальними, ніж відношення між часовими сферами. Представники релятивістського розуміння природи реального часу взагалі заперечують об'єктивність існування часових сфер, стверджуючи, що між подіями матеріального світу можуть існувати тільки відношення передування і наступності, але не одночасності [див. про це детальніше в 12].

Семантика датування визначається відношенням дії до точки відліку, що виступає датою. Саме поняття дати передбачає абсолютну (астрономічну) хронологію: це точка чи відрізок на часовій осі, в якому відбувається дія чи маємо якийсь факт, синхронізований з наявною в даному суспільстві календарною системою відліку часу. Це абсолютне вираження відношень темпоральності. Однак, зрозуміло, що природа дати не онтологічна, а концептуальна, тому ФСП датування є насамперед логіко-орієнтованим, хоч опосередковано і відображає довільність дейксису та дискретність часового потоку.

Онтологічна категорія простору має свої відповідники у мовній системі, засоби вираження її досить розвинені. Основні спеціальні характеристики — тривимірність, протяжність, структурність, співіснування, дискретність/недискретність, взаємодія. Визначна риса мовного вираження просторових відношень полягає в тому, що виражаються вони у мові глибокою взаємодією, синтезом двох ФСП: суб'єктності/об'єктності та локативності, засобами яких є граматична категорія відмінка і відповідні синтаксичні засоби (локативні синтаксеми). Відображається як статична, так і динамічна локалізація речей, предметів. Указані поля передають функції внутрішнього контакту (*в кімнаті*), контакту з поверхнею предмета (*на столі*), загальну дистантну локалізацію (*поза селом*), локалізацію за ознакою близькості (*неподалік лісу*), локалізацію по колу (*довкола багаття*), локалізацію між просторовими орієнтирами (*між горами*), локалізацію щодо горизонтальної або вертикальної осі (*перед будинком, над будинком*) і т.ін. [Див. детальніше 7:130-136]. І тут власне може йтися про відображення всіх головних спеціальних характеристик, наведених вище.

Річ, як онтологічна категорія, за своєю природою є спацієтипною,

тому її відбиття у мовній системі пов'язане зі спеціальними засобами вираження, насамперед, з ФСП суб'єктності/об'єктності. Формальним засобом вираження речі на морфологічному рівні є іменники, на семантико-синтаксичному — непередикатні знаки, предметні імена, що виконують суб'єктні і об'єктні функції, яскраво відображаючи у мові поділ реальних речей на суб'єкти та об'єкти. Існує, як вже згадувалося, спеціальне ФСП суб'єктності/об'єктності.

Відношення є за своєю природою хронотипним, отже, відбиття його в мовній системі пов'язане з темпоральними засобами, вже розглянутими нами. Найголовнішим виразником відношення у мові на морфологічному рівні є дієслова, а також віддієслівні іменники, на семантико-синтаксичному — передикатні знаки. На передикатних і непередикатних знаках ґрунтується вся система мови, що відображається в особливостях семантичної поведінки і в характері їх синтаксичного функціонування [8:25]. В даному разі спостерігаємо значний ізоморфізм об'єктивної реальності, світу свідомості і системи мови, оскільки фундаментальна відмінність мовних категорій суб'єкта/об'єкта і передиката зумовлена засадничою відмінністю онтологічних категорій речі і відношення. Проте на відміну від пріоритету реальної речі над реальним відношенням у мові передикат виконує організуючу роль речення і визначає набір відповідних аргументів, непередикатних знаків. Предметні компоненти (аргументи, або актанти) відображають найбільш загальні відношення між предметами позамовної ситуації, знаком якої виступає речення. У структурі речення ці відношення трансформуються як граматичні відношення аргументів до передиката [15:6]. Звідси зрозумілим стає і функціонально-семантична підпорядкованість поля суб'єктності/об'єктності полям темпоральності.

На власне семантичному рівні мови між властивістю та відношенням не спостерігаємо якісних відмінностей: і відношення, і властивість передаються передикатними знаками, хоч на формально-граматичному рівні засобами вираження властивості є, насамперед, прикметники та прислівники, а також відприкметникові дієслова (*білий, біло, біліти*). Річ у тому, що реальні властивості предметів можна розглядати як обернене відношення, тобто відношення речі до самої себе. Водночас, властивість тісно пов'язана з категорією якості, позаяк якість є ніби «пучок» властивостей [19:236], а тому властивість відображається не тільки в темпоральних ФСП, а й у полі квалітативності, провідною роллю якого є вираження якісних характеристик, онтологічної категорії якості.

Цікава ситуація складається з кількістю. Кількість є онтологічною сутністю (хоч і вторинною). Кількість теж можна розглядати як своєрідний тип відношення — це відношення якісно тотожних речей як дискретних одиниць певної множини [23]. Реальна кількість відображається у свідомості/мисленні як поняттєва категорія кількісності, що виступає когнітивним підґрунтям для ФСП квантитативності, ядром якого є граматична категорія числа. Кількісність виражається числом, що містить два основні смисли: міру спільності, однопорядковості елементів дискретності за їх зіставлення один до одного і виокремленості (реальній чи уявній) об'єкта, його властивостей і відношень на однорідні елементи, відносно незалежні від його якості [19:237-238]. З одного боку, ФСП квантитативності опосередковано відображає реальну кількість, з іншого боку, число в мові притаманна явна реляційність, що видно вже із самого структурування поля на субполя власне квантитативності і оцінної квантитативності. Це останнє, що реалізується у функціях неозначено великої кількості та неозначено малої кількості, є суто суб'єктивним явищем. Та й наявність у субполі власне квантитативності поряд із зонами сингулярності й плюральності також зони збірності, що перетинається з обома вказаними зонами, також явище суто лінгвістичного порядку, адже тут реальна множинність передається формами однини, які не можуть мати множини. Це ж саме можна сказати і про функцію невизначеної плюральності зони плюральності, тоді як функція визначеної плюральності (нумеральності) має, безперечно, тісніший зв'язок із реальною кількістю. Окремо слід сказати про мовні явища *pluralia tantum* і *singularia tantum*. У словах *двері, санчата, дріжджі, іменини* і т.ін. форми множини можуть виконувати як плюральну, так і сингулярну функції, що дозволяє твердити про реалізацію вторинної функції нейтралізації. Недаремно у мовознавстві такі форми йменують пустими із семантичного боку [6:65-66] і окремо розрізняють семантико-граматичне число і граматичне число [3]. Неодноразово вказували на своєрідний прояв морфологічної категорії числа у займенниках [див. про це детальніше 13:95-100].

Таким чином, об'єктно-рефлексивна функція онтологічних категорій зумовлює відображувальну функцію системи ФСП, іншими словами, засадничий характер пізнаваності буття, на яке націлене людське існування, уможливорює його відображення людською свідомістю, а через неї — і мовною системою. Однак про повну ізоморфність системи ФСП і відповідних онтологічних категорій йтися не може. По-

перше, якщо ФСП відображають онтологічні категорії в цілому, то такому відображенню притаманна змістова збідненість (наприклад, ФСП екзистенційності), тобто воно є оліговідображенням. Головідображуванню підлягають лише вже пізнані характеристики реальності, які відклалися у відповідних онтологічних категоріях, отже, таке відображення є частковим, релятивним. По-друге, мовна система накладає на експонування онтологічних категорій свій відбиток. Так, спостерігається змістова асиметрія ФСП щодо онтологічних категорій: одне ФСП може виражати зміст кількох категорій (наприклад, ФСП аспектуальності є відображенням онтологічних категорій буття і часу), одна категорія може виражатися кількома ФСП (наприклад, час відображається п'ятьма ФСП — аспектуальності, темпоральності, часової локалізованості, таксису, датування; простір відображається ФСП суб'єктності/об'єктності і локативності).

Характеристики категорії відношення концентруються в ФСП, що мають своїм осердям предикат (предикатні знаки), характеристики категорії речі концентруються в ФСП, що мають своїм осердям предмет (непредикатні знаки, аргументи, актанти). Однак на відміну від пріоритетності речей над відношеннями у мові пріоритетним щодо аргументів (суб'єкта і об'єкта) виступає предикат, який є опосередкованим відображенням реальних відношень. Крім того, частина функцій певних ФСП не має аналогового характеру. Так, зона часової локалізованості однойменного ФСП є аналоговою, а зона часової нелокалізованості — логіко-понятійною, субполе власне квантитативності ФСП квантитативності є аналоговим, субполе оцінної квантитативності — логіко-орієнтованим, а зони *pluralia tantum* і *singularia tantum* — структурними. Все це дозволяє твердити про відносну автономність ФСП у вираженні онтологічних категорій, а деякі факти нашоухують на думку про дзеркальну симетрію в мовному експонуванні онтологічних категорій.

Література

1. Авилова Н. С. Вид глагола и семантика глагольного слова. — М., 1976.
2. Акимова Т. Г. Значение совершенного вида в отрицательных предложениях в русском языке // Вспр. языкознания — 1993. — № 1.
3. Безпояско О. К. Іменні граматичні категорії (функціональний аналіз). — К., 1991.

4. Бондар О. І. Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові. — Одеса, 1996.
5. Булыгина Т. В. К построению типологии предикатов в русском языке // Семантические типы предикатов. — М., 1982.
6. Вихованець І. Р. Частина мови в семантико-граматичному аспекті. — К., 1988.
7. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. — К., 1992.
8. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. — К., 1983.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія. — Донецьк, 1996.
10. Касевич В. Б. Семантика. Синтаксис. Морфологія. — М., 1988.
11. Маслов Ю. С. К основаниям сопоставительной аспектологии // Вопросы сопоставительной аспектологии. — Л., 1978. — Вып. 1.
12. Молчанов Ю. Б. Проблема времени в современной науке. — М., 1990.
13. Ожоган В. Займенникові слова у граматичній структурі сучасної української мови. — К., 1997.
14. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. — М., 1956.
15. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. — К., 1986.
16. Реферовская Е. А. Аспектуальные значения французского глагола // Теория грамматического значения и аспектологические исследования. — Л., 1984.
17. Слюсарева Н. А. Функциональная грамматика и когнитивность морфологии // Проблемы функциональной грамматики. — М., 1985.
18. Слюсарева Н. А. Проблемы функциональной морфологии современного английского языка. — М., 1986.
19. Спиркин А. Г. Философия. — М., 1999.
20. Теория функциональной грамматики: Введение. Аспектуальность. Временная локализованность. Таксис. — Л., 1987.
21. Теньер Л. Основы структурного синтаксиса. — М., 1988.
22. Уемов А. И. Вещи, свойства и отношения. — М., 1963.
23. Філософський словник. — К., 1973.
24. Comrie B. Aspect: An Introduction to the Study of Verbal Aspect and Related Problems. — Cambridge, 1995.
25. Guillaum G. Temps et Verbe // Théorie de grammaire française — Л., 1972.
26. Ruzić R.H. The Aspects of the Verb in Serbo-Croatian. — Berkeley; Los Angeles, 1943.
27. Thelin N. B. Toward a Theory of Aspect. Tense and Actuality in Slavic // Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Slavica Upsaliensia. — Uppsala, 1978. — № 18.